

silə önəmlidir. İmitasiya müəyyən sosial modelin şüurlu surətdə yamsılanması kimi özünü göstərir. İdentifikasiya prosesində isə uşaq özünü təqlid obyektinə eyniləşdirir və bu yolla sosial təcrübəni mənimsəyir" [1, s.100] Qeyd edək ki, insan həyatının ilk sosial təmaslarını qurduğu və əsas psixoloji, emosional, sosial davranışlarını mənimsədiyi mühüm institutlardan biri ailədir. Ailə yalnız bioloji nəsil vermə funksiyasını yerinə yetirmir, həm də fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, sosiallaşmasında və cəmiyyətə inteqrasiyasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, ailə sosial mühitin əsas və ilkin komponenti kimi çıxış edir. Sosial mühit fərdin xarici dünyayla qarşılıqlı təsirini təmin edən bütün obyektiv və subyektiv amilləri əhatə edir ki, bunlar arasında ailə xüsusi yer tutur.

Sosial mühit insanın düşüncə tərzini, davranışlarını, motivasiyasını və ümumilikdə kimliyini formalaşdıran əsas amillərdən biridir. Bu mənada, sosial qarşılıqlı əlaqələrin insan psixologiyası və sosial davranışlarının öyrənilməsində xüsusi yeri vardır. Sosial mühitin insanın daxili dünyasına və şəxsiyyətinə təsirini anlamaq üçün bir çox nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür ki, onların arasında Corc Herbert Midin simvolik interaksionizm nəzəriyyəsi xüsusi önəm daşıyır. C.Midə görə, *insan şüurunun və şəxsiyyətin yalnız fərdi inkişaf nəticəsində deyil, sosial qarşılıqlı təsir vasitəsilə, yəni insanların bir-biri ilə ünsiyyəti və simvolik əlaqələri nəticəsində formalaşdığını əsaslandırır. Ona görə də, sosial mühit və onun tərkibindəki müxtəlif sosial qurumlar fərdin "mən" anlayışının yaranmasında və onun sosiallaşmasında mərkəzi rol oynayır. Sosial təsir – fərdin sosial münasibətlər sistemində öz yerini müəyyən etməsi və digərləri ilə qarşılıqlı münasibət əsasında "mən" anlayışını formalaşdırması prosesidir. O, insan davranışlarını bioloji instinktlərdən daha çox simvolik qarşılıqlı təsir əsasında izah edir*" [7, s. 236]. Beləliklə, fərd həm cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılır, həm də cəmiyyətə təsir göstərir, eyni zamanda bu təsirə cavab verərək sosial reallığın formalaşmasında iştirak edir.

Sosial mühit insana güclü təsir göstərir, onun şəxsiyyətinin inkişafına sosial normalar, dəyərlər, rollar aşıl原因an mənbədir. İnsan həyatının sosial tərəfi doğum anından başlayır və bu prosesin ilk və ən təsirli mühiti ailədir. Ailə təkcə fərdin fizioloji ehtiyaclarını qarşılayan struktur deyil, həm də onun psixoloji, emosional və sosial inkişafının əsas dayağıdır. Fərd ilk sosial öyrənmələrini, dəyərləri, davranış modellərini, münasibət qurma bacarıqlarını ailə daxilində qazanır. Bu səbəbdən, ailə yalnız şəxsi həyatın deyil, eyni zamanda geniş mənada sosial mühitin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Sosial mühit fərdin həyatına təsir edən bütün obyektiv və subyektiv amillər toplusudur. Bu amillərə cəmiyyətin quruluşu, mədəni dəyərlər, sosial institutlar, iqtisadi vəziyyət, ictimai münasibətlər və fərdin daxil olduğu mikromühitlər – xüsusən ailə daxil olur. Ailə bu mühiddə ən kiçik, lakin ən fundamental sosial vahid kimi çıxış edir və burada formalaşan münasibətlər insanın gələcək sosial təcrübəsinin təməlini qoyur.

Ailənin strukturu, dəyərlər sistemi, münasibətlər modeli və tərbiyə üsulları fərdin şəxsiyyətinin formalaşmasına, onun emosional zənginliyinə, özünə güvən səviyyəsinə və motivasiya dərəcəsinə birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə uşaq yaş dövrlərində ailənin rolunun böyüklüyü daha da artır, çünki bu dövrdə insan xarici dünyanı ailə vasitəsilə dərk edir və öyrənir.

Sosial mühit insan həyatının bütün mərhələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fərdin şəxsiyyətinin formalaşmasında və motivasiyasının inkişafında sosial münasibətlərin, sosial institutların və mədəni dəyərlərin rolu danılmazdır. Sağlam sosial mühitin yaradılması, həm fərdlərin, həm də cəmiyyətin ümumi rifahına müsbət təsir göstərir.

İnsan həyatının sosial tərəfi doğum anından başlayır və bu prosesin ilk və ən təsirli mühiti ailədir. Ailə təkcə fərdin fizioloji ehtiyaclarını qarşılayan struktur deyil, həm də onun psixoloji, emosional və sosial inkişafının əsas dayacağıdır. Fərd ilk sosial öyrənmələrini, dəyərləri, davranış modellərini, münasibət qurma bacarıqlarını ailə daxilində qazanır. Bu səbəbdən, ailə yalnız şəxsi həyatın deyil, eyni zamanda geniş mənada sosial mühitin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Ailə aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirərək sosial mühitin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir:

1. Sosiallaşma funksiyası: Ailə uşağın ilk sosiallaşma mühitidir. Uşaq ailədə dil öyrənir, davranış qaydalarını mənimsəyir, dəyərləri və normativləri qəbul edir.

2. Dəyərlərin ötürülməsi: Ailə milli-mənəvi dəyərlərin, əxlaq normalarının və mədəniyyətin nəsildən-nəslə ötürülməsində vasitəçi rolunu oynayır.

3. Emosional dəstək və psixoloji təhlükəsizlik: Ailə uşağın emosional inkişafı üçün təhlükəsiz və stabil bir mühit təmin edir.

4. Nəzarət və tənzimləmə. Fikrimizcə, ailənin psixoloji rifahı onun üzvləri arasında mehriban, hörmətli, səmimi münasibətlərlə xarakterizə olunur. Belə bir atmosfer ailə funksiyalarını bütün ailə üzvləri tərəfindən dərk etməsini və vicdanla yerini yetirməsini təmin edir. Firavan ailələr öz funksiyalarının öhdəsindən uğurla gəlirlər, praktiki olaraq bir mütəxəssisin dəstəyinə ehtiyac duymurlar, çünki məddi, psixoloji və digər daxili imkanlarına əsaslanan qabiliyyətləri sayəsində uşağın ehtiyaclarını onun tərbiyəsi və inkişafı problemlərini uğurla həll edirlər. Risk qrupuna daxil olan ailələr obyektiv və subyektiv səbəblərdən (məsələn, tək valideynli ailə, aztəminatlı ailə, çoxuşaqlı ailə, əlilliyi olan ailə və s.) bəzi funksiyaların yerinə yetirilməsində çətinliklərlə xarakterizə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, “risk” termini bu ailələrin problem içində olduqlarını ifadə etmir, lakin bu, onların həyat şəraitlərinin pisləşdiyi təqdirdə onların disfunksional ola biləcəyini göstərir.

Ailə sosial davranışların formalaşmasında tənzimləyici rol oynayır. A.Q. Xarçevin fikrincə, *“ailənin spesifik funksiyaları onun mahiyyətindən irəli gəlir və sosial hadisə kimi onun xüsusiyyətlərini əks etdirir, qeyri-spesifik funksiyalar isə müəyyən tarixi şəraitdə ailənin onları həyata keçirməyə məcbur olduğu, yaxud uyğunlaşdığı funksiyalardır”*[5, s. 29-37]. Ailənin funksional strukturu – valideynlər arasındakı münasibətlər, ailədaxili kommunikasiya səviyyəsi, emosional dəstək sistemləri, sosial və iqtisadi status – fərdin psixososial inkişafını formalaşdıran mühüm göstəricilərdir.

Müsbət və sağlam ailə mühiti uşağın empatiya, tolerantlıq, özünəinam və müstəqil qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir. Əksinə, disfunksional ailələrdə yetişən uşaqlar psixoloji gərginlik, sosial adaptasiya çətinliyi və davranış pozuntuları ilə qarşılaşa bilərlər. Bundan əlavə, ailə ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemi də diqqətə layiqdir. Ailə, bir tərəfdən cəmiyyətin mədəni və mənəvi dəyərlərini özündə daşıyaraq yeni nəsllə ötürür, digər tərəfdən isə cəmiyyətin sosial-siyasi və iqtisadi şəraitindən təsirlənərək öz strukturunda dəyişikliklərə uğrayır.

Bu qarşılıqlı təsir, ailəni həm cəmiyyətin məhsulu, həm də onun formalaşdırıcısı kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Uşaq ailədə gördüyü emosional münasibətlər fonunda şəxsiyyətini qurur. Ata-anaların münasibəti, onların davranış tərz, uşağın özünü dəyərli və qəbul olunmuş hiss etməsinə səbəb olur. Ailədə baş verən zorakılıq, laqeydlilik və ya həddindən artıq nəzarət uşağın özünəgüvəninin azalmasına və sosial əlaqələrdən çəkinməsinə səbəb ola bilər.

Ailənin tipi və strukturu fərdin formalaşmasına və onun sosial mühitlə münasibətlərinə təsir edən əsas amillərdəndir.

– Tam ailə (ata və ana ilə birlikdə): Bu ailə tipində uşağın həm kişi, həm də qadın modeli ilə tanış olması mümkün olur.

– Natamam ailə (valideynlərdən biri ilə): Bu halda uşaqda emosional boşluq və sosial davranış pozuntuları müşahidə oluna bilər.

– Çoxuşaqlı və geniş ailə modelləri: Bu mühitlərdə uşağın sosial bacarıqları daha erkən inkişaf edir. Ailənin iqtisadi vəziyyəti, təhsil səviyyəsi və sosial statusu da mühüm rol oynayır. Sonya Rouds ailənin inkişafında əsas mərhələni müəyyən etmişdir.

• *“Yaxınlıq. Ər-arvad münasibətlərinin formalaşması mərhələsidir. Hər bir partnyorda real qiymətləndirməni inkişaf etdirmək.*

• *Doldurma. İlk uşağın doğulmasından son uşağın məktəbə getdiyi vaxta qədər olan mərhələ. Bütün ailə üzvlərində tərbiyəvi nümunələri inkişaf etdirməkdir.*

• *Yoldaşlıq, ünsiyyət. Yeni yetmə uşaqları olan ailənin mərhələsi. Uşağın artan müstəqilliyinin dərk edilməsinə və yoldaşlığa əsaslanan “Validəyn-yeni yetmə” münasibətlərini inkişaf etdirmək.*

• *Yenidən qruplaşma. Yetkin uşaqların ailəni tərk etməsi mərhələsi. Nəsillər arasında münasibətləri dəyişdirmək, uşaqlar və valideynlər arasında “böyüklər-böyüklər” münasibətlərinə keçiddir.*

• *Bərpa. Validəyn qayğılarının ailədən tamamilə yox olduğu mərhələ. Uşaqsız evli cütlüyün münasibətlərini bərpa etməkdir” [6, s. 89].*

Qeyd etmək lazımdır ki, ailə statik deyil, dinamik bir strukturdur. Onun üzvləri yaşlandıqca və sosial rollar dəyişdikcə ailənin funksiyaları və daxili münasibətləri də dəyişir. Bu mərhələlər psixoloqlar və pedaqoqlar üçün də praktik baxımdan əhəmiyyətli – çünki fərqli yaş və inkişaf dövrlərində ailəyə dəstək strategiyalarını düzgün planlamağa imkan yaradır.

Ailənin sosial mühitə və fərdin inkişafına təsiri yalnız sosial deyil, həm də psixoloji mexanizmlərlə baş verir. Ailə həm də psixoloji sağlamlıq mənbəyidir. Uşaq ətrafındakı dünya və özü haqqında ilkin məlumatları valideynlərindən alır. Bundan əlavə, valideynlər uşağa fiziki, emosional və sosial təsir etmək üçün unikal imkana malikdirlər. Sosiallaşma institutu kimi ailənin özünəməxsus xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən cəmiyyətin struktur elementi, digər tərəfdən isə kiçik bir qrup kimi qəbul edilə bilər. Müvafiq olaraq, ailə sosiallaşma institutu kimi, şəxsiyyətə münasibətdə öz funksiyasını yerinə yetirərək, bir tərəfdən, makrososial təsirlərin, xüsusən də mədəni təsirlərin dirijoru, digər tərəfdən, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan mikrososial qarşılıqlı təsir mühitidir.

Uşağın xoşbəxtliyi ailədən, valideynlərdən asılıdır. Uşaqlara ən güclü təsir göstərən valideynlər – onların ilk tərbiyəçiləridir. *“Şəxsiyyətin psixoloji cizgiləri bir qayda olaraq şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə əmələ gəlib, atə və cana dolur. Başqa sözlə, uşaq sosial normaları öz-özünə deyil, ilk növbədə ana ilə ünsiyyət şəraitində sistemli tərbiyə işinin nəticəsində yiyələnir”* [3, s. 74]. Ailə tərbiyəsinin özünəməxsus üsulları vardır. Bunlar şəxsi nümunə, etibar, sevgi, empatiya, simpatiya, tərif və s. Metodların seçilməsi konkret situasiya şərtləri nəzərə alınmaqla ciddi şəkildə fərdi olur [8, s. 91]. Müxtəlif tərbiyə stilləri (avtoritar, demokratik, laqeyd və s.) uşağın özünəgüvən səviyyəsini, sosial adaptasiya qabiliyyətini və motivasiyasını formalaşdırır. Ailə konfliktləri, davamlı münaqişələr psixoloji travmalara, sosial fobiyalara və davranış pozuntularına səbəb ola bilər. Uşaqlar çox vaxt valideynlərinin davranış modelini təqlid edərək sosial rollarını müəyyənləşdirirlər. *L. Qurbanovanın fikrincə, “ailə münasibətləri uşağın özünə güvən hissinin, sosial bacarıqlarının və davranış normalarının yaranmasında əsas rol oynayır. Əgər ailədə qarşılıqlı anlayış, mehribanlıq və dəstək varsa, uşaq cəmiyyətə qarşı müsbət münasibət formalaşdırır və ətraf mühitlə uğurlu ünsiyyətə girə bilir. Əksinə, ailədə konfliktli münasibətlər, soyuqluq və laqeydlik mövcud olarsa, bu, uşağın psixoloji inkişafına mənfi təsir göstərir və onun şəxsiyyətində müxtəlif problemlərə yol açə bilər”* [4, s. 139-141. Qeyd etmək lazımdır ki, ailə həm sosial institut, həm də psixoloji mühit kimi də önəmlidir. Bu isə ailə tərbiyəsinin keyfiyyətini artırmaq və sağlam cəmiyyətin təməlini qoymaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ailə yalnız davranış deyil, həm də psixoloji inkişafın təməlini qoyur. Ailədə sevgi və qayğı ilə böyüyən uşaqda yüksək özünəinam, empatiya və sosial məsuliyyət hissi inkişaf edir. Əksinə, ailə mühitində zorakılıq və ya laqeydlik varsa, uşaqda daxili gərginlik və sosial fobiya formalaşə bilər. Ailədə sosiallaşmanın psixoloji mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Bu da ailənin uşaa təsirinin məzmun və xarakterini təmin edir. *“Sosiallaşmanın psixoloji mexanizmlərinə möhkəmləndirmə və identifikasiya daxildir”* [10, s. 84]. Belə ki, valideynlər uşaa davranışına müəyyən şəkildə reaksiya verirlər. Uşaqlar bəzi qaydaları pozduqlarına görə valideynlər onlara ya irad bildirir, ya cəzalandırırlar. Beləliklə, uşaq nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu haqqında ilk biliklərini, davranış normalarını inkişaf etdirir. Uşaqlar valideynlərini təqlid edərək, şüurlu və ya şüursuz olaraq onlardan nümunə götürürlər. Uşaqda sosial rollar, davranış normaları haqqında fikirlər edir.

Nəticə olaraq demək olar ki, ailənin sosial mühitdəki rolu nə qədər sağlam və funksional olarsa, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və insan resurslarının keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar. Ailənin sosial mühitdəki yerinin düzgün başa düşülməsi və ona dəyər verilməsi, gələcək nəsillərin psixoloji rifahı və sosial uyğunlaşması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial mühit anlayışı insanın həyatında və psixoloji inkişafında mühüm rol oynayan sosial-iqtisadi, mədəni və psixoloji amillərin birgə fəaliyyətini əhatə edir. Bu mühit insanın şəxsiyyətinin formalaşmasına, davranış normalarının mənimsənilməsinə və dəyərlər sisteminin qurulmasına təsir göstərən mühüm bir sahədir. Cəmiyyət isə insanların birgə yaşayış formasını təşkil edən və sosial münasibətlərin sistemli şəkildə həyata keçirildiyi sosial struktur olaraq çıxış edir. Cəmiyyətin strukturunda fərqli sosial institutlar – ailə, məktəb, kütləvi informasiya vasitələri,

dini qurumlar və digər ictimai təşkilatlar sosial mühitin əsas komponentlərini təşkil edir. Bu institutlar vasitəsilə fərd cəmiyyətə inteqrasiya olunur, sosial rolları mənimsəyir və sosiallaşma prosesindən keçir. Sosial mühitin keyfiyyəti, yəni onun təhlükəsizliyi, sabitliyi, mənəvi dəyərlərlə zənginliyi və emosional dəstək imkanları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Müsbət sosial mühit fərdin psixoloji rifahını artırır, onun sosial adaptasiyasını asanlaşdırır və şəxsiyyət inkişafına zəmin yaradır.

Digər tərəfdən, sosial mühitin neqativ təsirləri də mümkündür. Əgər cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik, ayrı-seçkilik, zorakılıq və ya mənəvi degradasiya halları geniş yayılıbsa, bu zaman fərdlərin sosial mühitə qarşı inamı azalır, emosional gərginlik artır və sosial davranışda mənfi yönümlər müşahidə olunur. Belə hallarda cəmiyyətin yenidən təşkilatlanması və sosial institutların gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial mühitin cəmiyyətlə əlaqəsi həm də sosial siyasətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dövlətin təhsil, səhiyyə, məşğulluq və sosial müdafiə sahələrində apardığı islahatlar sosial mühitin daha sağlam və funksional olmasına yönəlmiş tədbirlər kimi çıxış edir. Cəmiyyətin inkişafı və sosial rifahın təmin edilməsi üçün sosial mühitin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bu, həm fərdi inkişafı, həm də ümumi ictimai sabitliyi təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir.

Ailə və cəmiyyət qarşılıqlı təsir şəraitində mövcuddur. "*Ailə cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir, şəxsiyyətin formalaşması qabiliyyətidir*"[9,s. 247-251]. Cəmiyyətin dəyərləri ailəyə ötürülür, eyni zamanda ailənin tərbiyə etdiyi fərdlər gələcəkdə cəmiyyətin üzvünə çevrilərək bu dəyərləri ya davam etdirir, ya da dəyişdirir.

Ailə və cəmiyyət bir-biri ilə qarşılıqlı təsir və əlaqə içində olan iki fundamental sosial institutdur. Ailə cəmiyyətin ilkin və ən kiçik vahidi olmaqla, insanın sosial həyata inteqrasiyasının baş verdiyi ilk mühitdir. Hər bir fərd ilk sosial təcrübəsini ailədə qazanır və burada formalaşan dəyərlər, davranış modelləri və normativ yanaşmalar onun gələcəkdə cəmiyyətdə tutacağı mövqeyə ciddi təsir göstərir.

Cəmiyyət isə ailələrin ümumi birliyindən ibarət olan daha geniş sosial strukturdur. Ailələr cəmiyyətin dayaqını təşkil etməklə yanaşı, cəmiyyətin ideoloji, iqtisadi, hüquqi və mədəni sistemlərinin daşıyıcısı rolunu oynayır. Cəmiyyətin verdiyi qanunlar, iqtisadi imkanlar və sosial dəstək mexanizmləri ailənin rifahını və funksional fəaliyyətini birbaşa təsir altında saxlayır.

Ailə cəmiyyətdə mövcud olan dəyərləri və sosial normaları nəsildən-nəslə ötürərək cəmiyyətin davamlılığını təmin edir. Eyni zamanda, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər (məsələn, urbanizasiya, texnoloji inkişaf, iqtisadi böhran və s.) ailə modelinə və funksiyalarına da təsir göstərir. Bu baxımdan ailə və cəmiyyət arasında dialektik əlaqə mövcuddur. Ailənin sosial statusu, təhsil səviyyəsi və mədəni mühiti, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Sağlam və funksional ailələrdən ibarət olan cəmiyyətlər daha davamlı, etik dəyərlərə söykənən və sosial məsuliyyətli fərdlər yetişdirir.

Nəticə etibarilə, sosial mühit və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir əlaqəsi mövcuddur. Ailə və cəmiyyət bir-birini qarşılıqlı şəkildə formalaşdırən və gücləndirən iki əsas strukturdur. Ailə cəmiyyətin təməlini təşkil edir, cəmiyyət isə ailənin formalaşması və qorunması üçün sosial çərçivə yaradır. Bu iki institut ara-

sında olan ahəng və koordinasiya cəmiyyətin sosial sabitliyi və inkişafı üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Sosial mühitin keyfiyyəti cəmiyyətin ümumi sağlamlığının göstəricisi olduğu kimi, cəmiyyətin quruluşu və dəyərlər sistemi də sosial mühitin formalaşmasında əsas faktorlardandır. Bu baxımdan, sosial mühitin elmi tədqiqi cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir.

İnsanın dünyaya, insanlara münasibəti, həyata baxışı onun böyüdüüyü sosial mühitdən asılıdır. Uşaq üçün ailə onun doğulduğu yer və onun əsas yaşayış yeridir. Ailəyə uşağı olduğu kimi anlayan və qəbul edən yaxın adamlar daxildir. Ailədə uşaq böyütmək valideynlərin borcudur. Uşağın müxtəlif fəaliyyətlərdə uğur qazanması ata və ana arasındakı ailə münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. D.İ.Feldshteynə görə *“uşaq üçün valideynlər eyni zamanda fəaliyyət, qarşılıqlı əlaqə və ümumi sosiallıq modelini təyin edirlər”* [12, s. 42]. Valideynlər uşaqlarda öyrənməyə müsbət münasibət aşılamalı, onları ictimai faydalı fəaliyyətə hazırlamalı, fəallığı, müstəqilliyi stimullaşdırmalı, onları nizam-intizamlı olmağa alışdırmalı, sağlamlıqlarına qayğı göstərməyi öyrətməli, fəal həyat mövqeyi formalaşdırmalıdır. Ailənin məqsədi övladının fiziki, əqli, əxlaqi və sosial sağlamlığını dəstəkləmək, onun şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı üçün optimal şərait yaratmaqdır.

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının bütün yaş mərhələlərində ailə həm böyüklərin, həm də uşaqların tərbiyəsində aparıcı amildir. R.M. Çumiçevin fikrincə, *“Ailənin sosial mühit kimi uşağı böyütmək üçün ötürdüyü dəyərlər uşaq subkulturasını dəyişdirir”* [11, s. 39]. Fikrimizcə, ailə uşağın ilkin sosiallaşma mühiti kimi onun davranış, düşüncə və dəyərlər sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Uşağa ailə vasitəsilə ötürülən mədəni norma və dəyərlər onun mənsub olduğu subkulturanın tərkibini dəyişə bilər. Məsələn, ailəsi tərəfindən fərqli dəyərlərlə böyüdülmə uşaq ümumi cəmiyyətin dominant mədəniyyətindən fərqli bir subkultura nümayəndəsinə çevrilə bilər. Belə hallarda: – Ailə milli-mənəvi dəyərlərə üstünlük verərsə, uşaq bu xətti öz subkulturasında əsas götürə bilər. – Ailə liberal, individualist və ya dini dəyərlərə əsaslanırsa, bu da uşağın fərqli bir subkultura mənsubu kimi yetişməsinə gətirib çıxarar. Yəni, ailə dəyərləri uşağın hansı dəyərlər sistemində böyüyəcəyini, hansı norma və davranışları qəbul edəcəyini müəyyənləşdirərək onun subkulturasına təsir göstərir. Ailənin ötürdüyü dəyərlər uşağın dünyagörüşünə, ətrafla münasibətinə və identikliyinə birbaşa təsir edir. Lakin bu təsir digər sosial institutlarla qarşılıqlı təsirdə formalaşır.

Ailə insanın inkişaf etdiyi, formalaşdığı sosial mühitin əsasıdır, Ailədə uşağın sosializasiyası özünə ikitərəfli prosesi daxil edir: bir tərəfdən valideynlərin və digər ailə üzvlərinin uşağa təsiri, digər tərəfdən uşağın valideynlərə və digərlərinə təsiri. Bu o deməkdir ki, uşaq sosializasiyanın müəyyən amillərinin təsirini passiv mənimsəmir. Ailə – qan qohumluğu, nikah və ya övladlığa götürmə əsasında formalaşan, birgə yaşayış, qarşılıqlı məsuliyyət və mənəvi dəstəyə əsaslanan kiçik sosial qrupdur. Sosial mühit isə insanın yaşadığı cəmiyyət, münasibətlər sistemi və ətraf mühitin bütövlüyünü əhatə edir. Ailə bu mühitin ilkin və daimi komponentidir. *“Ailə fərdin həyatının ilkin mərhələlərində onun gələcək inkişafı üçün yeganə və vacib, daha sonralar isə onun cəlb edildiyi daha vacib sosial qrupdur. Ailədə baş verən hadisələr bir qayda olaraq əmək fəaliyyəti, qonşuluq münasibətlərindən fərqli olaraq fərdin “ürəyinə daha yaxın” hadisələr kimi qəbul olunur”*

[2, s. 64]. Təbii ki, hər bir fərdin ilk sosial təcrübəsi ailədə başlayır və bu proses onun gələcək sosiallaşma səviyyəsinə birbaşa təsir edir.

Sosial mühitin dəyişməsi ailəyə birbaşa təsir edir. Məsələn: Maddi çətinliklər ailə münasibətlərinə və tərbiyə prosesinə mənfi təsir göstərə bilər. – Texnoloji inkişaf: Rəqəmsal aləmin ailədaxili ünsiyyətə və tərbiyə prosesinə təsiri həm müsbət, həm də mənfi ola bilər.

Eyni zamanda ailənin də cəmiyyətə təsiri vardır. Sağlam ailələr sağlam cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Ailədə formalaşmış sosial dəyərlər və davranışlar ictimai münasibətlərə transfer olunur. Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin inkişafı ailə institutunun qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Valideynlərin məşğulluq səviyyəsinin artması, boşanma hallarının çoxalması, uşaq tərbiyəsində virtual aləmin rolu kimi faktorlar ailənin sosial funksiyalarını zəiflədə bilər. Buna görə də ailə institutunun sosial müdafiəsi və gücləndirilməsi dövlət və cəmiyyət üçün prioritet məsələ olmalıdır.

İşin aktuallığı. Ailə institutunun rolu müasir dövrdə xüsusilə aktuallaşır. Qloballaşma, texnoloji inkişaf, urbanizasiya və informasiya cəmiyyətinin yaratdığı yeni çağırışlar ailənin sosial funksiyalarına təsir göstərir. Ailənin sosial mühitdəki rolu və cəmiyyətlə qarşılıqlı təsiri gələcək nəsillərin psixoloji rifahı, sosial uyğunlaşması və davamlı cəmiyyət inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ailənin funksional strukturunun qorunması və disfunksional ailələrin yaranma risklərinin azaldılması dövlət və cəmiyyət üçün prioritet məsələlərdəndir.

Elmi yeniliyi. Bu məqalənin elmi yeniliyi ailənin sosial mühitdəki rolunu psixososial və davranış aspektləri ilə sistemli şəkildə tədqiq etməsidir. Burada yalnız ailənin bioloji funksiyaları deyil, həm də fərdin şəxsiyyətinin formalaşması, emosional sabilliyi və sosiallaşması üzərindəki təsiri analiz olunur. Məqalə ailənin struktur və tərbiyə modellərinin fərdin dəyərlər sistemi və sosial bacarıqlarına necə təsir etdiyini göstərir. Bu yanaşma mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq, ailə və sosial mühitin qarşılıqlı təsir mexanizmlərini hərtərəfli şəkildə işıqlandırır.

Nəticə. Ailə cəmiyyətin əsas struktur vahidi olmaqla, insanın sosiallaşma prosesində əvəzolunmaz rol oynayır. Ailə təkcə bioloji ehtiyacların ödənilməsi yeri deyil, həm də mənəvi, psixoloji və sosial ehtiyacların qarşılandığı bir mühitdir. Bu baxımdan ailə sosial mühitin mühüm komponenti kimi çıxış edir. Beləliklə, ailə insanın sosial mühitlə ilk və ən əhatəli təmas nöqtəsidir. Fərdin şəxsiyyət kimi formalaşması, davranış qaydalarını öyrənməsi, sosial bacarıqlar qazanması və psixoloji tarazlığının inkişafı məhz ailə mühitində baş verir. Ailə sosial mühitin ən mühüm və təsiredici komponenti olmaqla, fərdin gələcək həyatında cəmiyyətlə münasibətlərini müəyyən edən ilkin baza rolunu oynayır.

Ailənin funksional strukturu – valideynlər arasındakı münasibətlər, ailədaxili kommunikasiya səviyyəsi, emosional dəstək sistemləri, sosial və iqtisadi status – fərdin psixososial inkişafını formalaşdıran mühüm göstəricilərdir. Müsbət və sağlam ailə mühiti uşağın empatiya, tolerantlıq, özünəinam və müstəqil qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir. Əksinə, disfunksional ailələrdə yetişən uşaqlar psixoloji gərginlik, sosial adaptasiya çətinliyi və davranış pozuntuları ilə qarşılaşa bilərlər.

Bundan əlavə, ailə ilə cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemi də diqqətə layiqdir. Ailə, bir tərəfdən cəmiyyətin mədəni və mənəvi dəyərlərini özün-

də daşıyaraq yeni nəslə ötürür, digər tərəfdən isə cəmiyyətin sosial-siyasi və iqtisadi şəraitindən təsirlənərək öz strukturunda dəyişikliklərə uğrayır. Bu qarşılıqlı təsir, ailəni həm cəmiyyətin məhsulu, həm də onun formalaşdırıcısı kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Nəticə olaraq demək olar ki, ailənin sosial mühitdəki rolu nə qədər sağlam və funksional olarsa, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və insan resurslarının keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar. Ailənin sosial mühitdəki yerinin düzgün başa düşülməsi və ona dəyər verilməsi, gələcək nəsillərin psixoloji rifahı və sosial uyğunlaşması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə. S., & Əlizadə, Ə. Ə. (2003). Psixologiya. Bakı.
2. Çələbiyev, N. Z. (2015). Ailə psixologiyası. Mütərcim.
3. Qurbanova, L. (2013). Ailə psixologiyası (pp. 139-141). Bakı.
4. Səriyeva, S. (2024). Müasir təhsil mühitində emosional münasibətlər. Mütərcim.
5. Кирилова, Н. А. (2000). Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников. Вопросы психологии, (4), 29-37.
6. Кричевский, Р. Л. (2001). Социальная психология малой группы (89 с.).
7. Николаев, В. Г., et al. (Eds.). (2010). Интеракционизм в Американской социологии и социальной психологии первой половины XX век: Сборник переводов (с. 236). РАН ИНИОН.
8. Миниерова, В. М. (Ed.). (2006). Психология семейного воспитания (с. 91). Влвдос.
9. Полещук, Н. Е. (2021). Роль современной семьи в развитии духовно-нравственных качеств у детей младшего дошкольного возраста. In Нравственные ценности и будущее человечества: сборник статей 22 Международных аксиологических чтений (pp. 247-251). Омск.
10. Хоментausкас, Г. Т. (2003). Семья глазами ребенка (с. 84). РИПОЛ-КЛАССИК.
11. Чумичева, Р. М. (2003). Антропологический взгляд на ребенка как открытую систему. In Л. Л. Редько & Е. Н. Шиянова (Eds.), Теоретические и прикладные проблемы детской антропологии (ч.1, р. 39). Ставрополь.
12. Фейдштейн, Д. И. (2009). Психология развития человека как личности: Избранные труды (429 с.). МПСИ, Воронеж.

Sevinc Səriyeva

Summary

THE FAMILY AS A COMPONENT OF THE SOCIAL ENVIRONMENT

This article examines the role and importance of the family as a key component of the social environment. It analyzes the family's influence on individual socio-psychological development, personality formation, and integration into society. The study discusses the functions of the family, its structural characteristics, and its role in the socialization process.

Objective: The main objective of this article is to deeply examine the effects of technological development on society and state structures, particularly on legal systems. The article will explore the application of artificial intelligence and its impact on the legal environment, as well as how technology integrates into the social dynamics of society and its effects on state and legislative processes.

Methodology: This article is to investigate the impact of the family, as a key component of the social environment, on human psychosocial development. Basically, the family, as the first socialization environment of an individual, plays an important role in the formation of his personality, emotional balance and social behavior. The family environment also plays a fundamental role in terms of transmitting social norms and values, providing psychological support and adapting the individual to social life.

Research results: This article emphasizes the crucial role of the family as a key component of the social environment in shaping society and supporting individual development. It analyzes the influence of the family on a child's emotional, psychological, and social growth, including the formation of behavior patterns, values, and motivation.

Севиндж Сарыева

Резюме

СЕМЬЯ КАК КОМПОНЕНТ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ

В данной статье рассматривается роль и значение семьи как ключевого компонента социальной среды. Анализируется влияние семьи на социально-психологическое развитие личности, формирование характера и интеграцию в общество. Обсуждаются функции семьи, её структура и роль в процессе социализации.

Цель: Основная цель этой статьи – исследовать влияние семьи как ключевого компонента социальной среды на психосоциальное развитие человека и научно оценить роль семьи в формировании личности ребенка, поддержании эмоциональной стабильности и адаптации к социальным отношениям.

Методология: Эта статья основана как на существующих теоретических подходах в области психологии и социальных наук. В основном семья, как первая среда социализации индивида, играет важную роль в формировании его личности, эмоционального равновесия и социального поведения. Семейная среда также играет основополагающую роль с точки зрения передачи социальных норм и ценностей, оказания психологической поддержки и адаптации индивида к социальной жизни.

Результаты исследования: В статье подробно анализируется важная роль семьи, как одного из компонентов социальной среды, в формировании общества и развитии личности. Анализируется влияние семьи на эмоциональное, психологическое и социальное развитие ребенка, ее функция в формировании его поведения, ценностей и мотивации.

Rəyçi: prof.Q.Vəliyev